

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

В умовах становлення української державності з'явилася об'єктивна можливість правдивого та наукового висвітлення проблем минулого, якими би важкими вони не були, і особливо по відношенні до тих громадян, що зазнали необґрунтованих репресій з боку комуністичної тоталітарної держави.

Цим заходом сприяло формування певної нормативно-правової бази, відповідних законодавчих актів, насамперед, Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій" (17 квітня 1991 р.), Постанови Верховної Ради України "Про тлумачення Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій" (24 грудня 1993 р.) та програми Кабінету Міністрів України щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, якою передбачена реалізація довгострокових програм на місцях

Актуальність дано питання полягає у тому, що в період визначення шляхів розбудови української державності, формування правових засад демократичної України нам необхідно неупереджено аналізувати історичні події, адже ми не маємо права на повторення помилок, які мали місце у тоталітарному суспільстві минулого з його негативними наслідками.

Процес реабілітації жертв тоталітарного режиму викликав широку підтримку громадськості, в першу чергу, науковців-істориків, які зацікавлені у відновленні історичної правди, висвітленні важких наслідків беззаконня і свавілля репресивних органів.

У всій сукупності аналізу реабілітаційний процес по даний час залишається маловивченим. Підставою для такого стану була закритість джерельної бази та ідеологічний тиск державного та партійного апаратів, що не дозволяли науковцям займатися проблемами деполітизованого історичного дослідження. Зокрема, під забороною майже до другої половини 1980 рр. перебувало вивчення історичних процесів у роки беззаконня, свавілля та сталінського терору. В офіційній вітчизняній історичній літературі про цей надзвичайно складний та страшний час, який забрав у небуття тисячі громадян нашої держави не прийнято було вести полеміку. Справедливо оцінюючи дії наших дослідників Р.Конквест відмічає, "радянський історик не міг провести подібних досліджень у зв'язку з тим, що існувала заборона на факти. Тільки іноземець спроможний був виконати цю роботу і залишитися живим."¹

Західні вчені мали тоді перевагу в тому, що могли посилатися на незалежну від державної влади СРСР джерельну базу. І як результат,

західна історична наука розпочала розробку проблем реабілітаційних процесів, в яких відобразила специфіку політичного розвитку Радянського Союзу в 50-60 рр. XX століття.

Початок вивчення процесу політичної реабілітації в СРСР започаткував американський соціолог Л. Лабедз, який вперше у 1963 р. у праці "Відродження і занепад" визначив реабілітацію юридичну, політичну та публічну. Юридична реабілітація давала можливість зняти обвинувачення чисто кримінального характеру і призводила до припинення кримінальної справи, як правило, проводилася негласно. Політична реабілітація надавала можливість поновлення в партії і зняття заборони про згадку імені реабілітованого у пресі та науковій літературі. У свою чергу, публічна реабілітація давала можливість отримати через засоби масової інформації повідомлення про припинення кримінальної справи або відсутність складу злочину, а також здійснювалася через вихід у світ бібліографічних або ювілейних статей раніше репресованих "ворогів народу."

Дж. Шапіро, досліджуючи причини реабілітації у праці "Реабілітаційна політика після Хрущовського керівництва" стверджує, що даний процес проводився як антисталінська кампанія, яка допомагала здійснити контроль і обмежити вплив органів безпеки та домогтися успіхів М.С. Хрущову в його боротьбі за владу і лише в деякій мірі дані заходи проводилися під впливом громадськості - старих більшовиків, родичів та друзів репресованих, істориків.²

Аналізуючи радянську пресу Б. Левицький, частково розділяв погляди Дж. Шапіро, вважаючи громадськість, зокрема істориків, ініціаторами політики реабілітації, що згуртувалися навколо журналу "Вопросы истории." Головною і єдиною причиною політики реабілітації, яку після довгих вагань розпочав проводити М.С. Хрущов, була боротьба за владу між ним і його суперниками.³

Як стверджує В. Левицький, прагнення М.С. Хрущова прискорити процес реабілітації визвало у 1957 р. гостру реакцію у вищих ешелонах влади, яка проявилася у спробі змістити його з посади. Після поразки так званої "антипартійної групи" процес реабілітації відійшов на другий план через висунення ряду економічних реформ у хрущовській політиці.

На думку С. Оппенгейма, реабілітація виявилася єдиним впливовим засобом для руйнування колишнього образу Сталіна через те, що хрущовське керівництво не збиралося відмовитися від основних напрямків його політики індустріалізації

та колективізації. Десталінізація була необхідна для того, щоб відмовитися від політики терору та забезпечення особистої безпеки верхів.⁴

Запропонована С.Оппенхеймом періодизація реабілітаційного процесу визначила три етапи. Перший - з березня 1953 по лютий 1956 рр., коли реабілітаційні заходи проводилися негласно, так звана, вибіркова реабілітація, яка стосувалася лише окремих осіб та випадків. Так, у 1954 р. були реабілітовані В.Антонов-Овсієнко, Я.Гамарник, О.Косарев, П.Постишев, В.Чубар, пізніше, у 1955 р. - В.Затонський, Е.Клірінг, С.Косіор. Другий етап з лютого 1956 р. по жовтень 1961 р. Реабілітація, якщо не рахувати доповіді М.С. Хрушова на XX з'їзді КПРС, як і раніше мала закритий характер, але у різних виданнях вже почали з'являтися заборонені раніше імена репресованих. І третій етап - з жовтня 1961р. по 1967р. На цьому етапі в ході XXII з'їзду КПРС і після нього були публічно реабілітовані десятки жертв політичного терору. Вперше у пресі появились публікації про репресії, але необхідно зазначити, що, як правило, всі вони отримували санкції у вищих ешелонах влади.

Ван Гаудоувер вважає, що окрім тактичної мети процес реабілітації мав стратегічне завдання - "створити враження, що партія повністю змінює своє відношення до терору."⁵ На основі аналізу союзної і республіканської преси Ван Гаудоувер стверджує, що самостійної компанії, приуроченої реабілітації не було, а вона визначалася комплексом внутрішніх і зовнішніх політичних причин.

Після відставки М.С. Хрушова процес реабілітації був поступово згорнутий. Західні дослідники, зокрема Дж. Шапіро пояснював це чисто тактичними причинами: у нових лідерів не було суперників сталінізму, у боротьбі з якими публічна реабілітація могла би бути ефективною зброєю, а самі вони на відміну від своїх попередників не були серйозно скомпрометовані причетністю до репресій, так як займали в ті роки незначні посади. Органи безпеки до того часу були повністю поставлені під контроль партійного апарату.

В історії вітчизняної наукової думки дослідження реабілітаційних процесів розпочали правники, виходячи із аналізу нормативно-правової бази вирішення майнових і соціальних прав та розробки теоретичних проблем реабілітації. Вперше проблеми реабілітаційного характеру були викладені у статті В.Савицького "З приводу кримінально-процесуальних гарантій прав невинного на реабілітацію," яка була опублікована в 1965 р.⁶ Дана публікація започаткувала у наукових виданнях розгляд проблем, які мають місце в ході вирішення питань реабілітаційного характеру. Автор окреслює коло проблем та необхідні напрямки дослідження реабілітаційних заходів. Намагається розглянути причини реабілітації та значення цих процесів, виходячи з існуючих положень законодавства, яке обумовлює її проведення. Наукові обґрунтування висвітлюють не лише майнові проблеми віднов-

лення прав реабілітованих, але їх захист честі, гідності, ділової репутації та доброго імені.

Праві проблеми реабілітації можна відшукати у наукових статтях В.Т.Безлепкіна, які опубліковані у 1978-1979 рр.⁷ Автор аналізує нормативну базу, шляхи та методи реалізації цього процесу за радянським законодавством. Публікації окреслюють лише теоретичні основи вирішення проблем реабілітованих і про жертви політичних репресій в них мова не ведеться, але ідеї викладені у наукових розробках переконливо засвідчують, що саме ця категорія реабілітованих стала предметом наукового дослідження.

Теоретичні розробки правових проблем, які були спричинені реабілітацією знайшли своє місце у працях правників Г.Н.Кобляя⁸ та М.Ф.Полякова,⁹ але в їх наукових дослідженнях відсутня чітка конкретизація категорій реабілітованих.

Зазначені малочисельні наукові дослідження правових проблем реабілітації носили суто теоретичний характер і відображали надзвичайно обмежене коло їх проблем, а вітчизняних історичних досліджень процесів реабілітації жертв політичних репресій 20-50-х років у зазначений період не було проведено. Перешкодою у проведенні історичних досліджень стали особливості радянської політичної системи та ідеологічні підходи до періоду політичних репресій, які виключали можливість широкого розголошення та узагальнення наукового аналізу оцінюваних подій в історії радянського суспільства.

Науковці в умовах жорсткої цензури, не маючи доступів до закритих фондів без дозволу владних структур не могли публікувати ідеологізовані роботи. Лише у "самвидавничій" літературі появлялися інформації про репресії та долі репресованих в умовах тоталітарного режиму, проте ці матеріали були надто обмежені і носили в основному публіцистичний характер і принципового значення на мали.

У середині 1980-х рр. політичне керівництво Радянського Союзу розпочало пошук шляхів виходу з кризової ситуації. Усвідомити минуле, оцінити події періоду тоталітарного розвитку держави спробували не історики науковці, а письменники та публіцисти. Пояснити дану обставину можливо тим, що протягом тривалого часу суспільствознавці виховувалися на догматичних концепціях, які передбачали лише пропаганду партійних заходів та теоретичну спадщину класиків марксизму-ленінізму. Відмовитися від установлених підходів у вивченні історії виявилось непростістю справою через інертність мислення та побоювання вийти за рамки офіційних концепцій.

Певні кроки у пізнанні розвитку тоталітарного режиму, хоча вони були далекими від глибоких досліджень процесів реабілітації, були зроблені у працях Ф.М.Бурлацького, А.І. Володіна, Ю.Ф.Карякіна та інших,¹⁰ які не аналізували зміни у внутрішній політиці держави, що привели згодом до необхідності розгляду

питань відновлення прав бувши репресованих. Зазначені роботи написані "езопівською мовою" не були позбавлені заїдеологізованості та упередженості. Взагалі вони зробили спробу розкрити певну уяву про ті події, які мали місце в минулому і допомогли згодом вникнути у процеси суспільної реабілітації.

Справжнім проривом інформаційної блокади щодо висвітлення негативних наслідків культу особи і відповідно реабілітації жертв політичних репресій була друга половина 1980 рр. Саме в цей період з'явився цілий ряд публікацій, автори яких піднімали питання не тільки історичного, але і соціально-психологічного характеру. Зокрема, роботи Ю.С.Борисова, Д.А.Волкогонова, Р.А.Медведева, І.З.Файнбурга, Я.Л.Рапопорта та інших, "які вперше підняли питання про роль і причини перемін курсу партії, про значення особи М.С.Хрущова у проведенні цих перемін та проводимо!" ним політики розвінчання культу особи Сталіна. Необхідно зазначити, що автори у своїх публікаціях практично не, висвітлювали проблеми реабілітації, а згадували про них лише на фоні політичних подій періоду тоталітаризму. У переважній більшості роботи були присвячені особистості Н.С.Хрущова та його діяльності у викритті культу особи Сталіна.

Насправді величезний потік літературних публікацій, направлений на викриття причин та сутності культу особи Сталіна, хлинув у кінці 80-х початку 90-х років. Палітра поглядів, політичних оцінок у цих публікаціях була найрізноманітнішою від традиційних марксистсько-ленінських до антимарксистських або демократичних. У збірниках серії "Повернення до правди" були вміщені матеріали, що розповідали про долі людей, які стали жертвами сталінського терору. У них започатковувалися спроби аналізу явища сталінізму, прагнення дати оцінку процесам реабілітації.

Серед авторів, які вперше повели розмову про проблеми сталінізму, спробували проаналізувати витоки сталінського терору та масових політичних репресій через призму аналізу тоталітарного режиму і відновлення процесів реабілітації були О.Лацис, Г.Померанц, І.Клямкін¹². У роботі Б.А.Вікторова "Без грифа "Секретно" вперше зроблена спроба розкрити діяльність Прокуратури Союзу РСР, яка після смерті Сталіна приступила до перегляду в судових органах справ осіб, що були звинувачені у контрреволюційних злочинах.

Одночасно з появою публікацій про політичні репресії почали появлятися документальні роботи, які започатковували висвітлення реабілітаційних процесів. Серед них особливе місце займає робота "Реабілітація: політичні процеси 30-х - 50-х рр.", що вийшла в 1991 році під редакцією О.І.Яковлева. У праці поданий аналіз великої кількості документальних та аналітичних матеріалів, що мають науковий

інтерес, і в першу чергу, для дослідників, так як висвітлюють роботу комісії ЦК КПРС по реабілітації жертв політичних репресій Усі видруковані праці та публікації відображали найбільш вагомі політичні процеси в масштабах СРСР, при цьому не враховувався аналіз подій, що відбувалися в республіках та регіонах.

На початку 90-х років з'являються перші праці вітчизняних дослідників Д.Табачника, Ю.Шаповала та В.Барана, які розкриваючи політичні репресії 20-50-х років зверталися до проблем реабілітації як невід'ємної частини процесу оновлення та спроб реформування радянського суспільно-політичного ладу в середині 50-х початку 60-х років¹³.

Значну увагу проведенню реабілітації в Україні приділив у своїх дослідженнях В.Баран, який реабілітаційні процеси розглядав у комплексі із іншими проблемами суспільно-політичного життя. Його наукові розвідки ґрунтуються на широкому використанні розсекречених матеріалів архівів України та Росії, серед яких значне місце займають документи фондів партійних органів та державної влади. Дослідження автора дають можливість усвідомити діяльність органів залучених до процесу реабілітації та правових основ її проведення в Україні в контексті змін суспільно-політичної системи 50-60-х років ХХ століття¹⁴.

Дослідженню процесу реабілітації в Україні приділено увагу в праці С.В. Кульчицького "Спроба реформ",¹⁵ у якій автор аналізує діяльність і місце органів прокуратури, суду, внутрішніх справ, державної безпеки, та комісій, які проводили реабілітаційні заходи. Дослідник показує повну картину тогочасного суспільного життя, місце реабілітації в ньому та досліджує шитя і методи проведення реабілітаційних процесів в Україні, відмінності їх від загальнодержавного процесу.

Наукове дослідження проблематики реабілітації жертв політичних репресій в Україні розпочато порівняно недавно, проте з року в рік кількість праць та публікацій із даної тематики зростає, що свідчить про зацікавленість науковців цим періодом нашої історії. Зокрема, наукові дослідження В.Пристайка, Ю.Шевельова, О.Уманця, Л.Абраменка, О.Бажана, Ю.Данилюка та інших науковців розкривають маловідомі сторінки історії нашої держави, подаючи на розсуд громадськості своє бачення складних суспільно-політичних процесів того часу¹⁶.

Отже, історіографія процесу реабілітації жертв політичних репресій свідчить про те, що дана тематика почала активно досліджуватися зовсім недавно, наукова розробка тематичної направленості зберігає величезний науково-документальний простір для подальших неупереджених досліджень науковців.

Примітки

1. Конквест Р. Большой терор // Нева. 1989. - № 12. - С139
2. Shapiroj. P. Rehabilitation Policy Under Post-Khrushchev Leadership // Soviet Studies. 1969. V. 20. № 4.
3. Levytsky B. The Stalinist Terror in the Thirties: Documentation from the Soviet Press. Stanford, 1974.
4. Oppenheim S. Rehabilitation in the Post-Stalinist Soviet Union // The Western Political Quarterly. 1967. V. 20. № 1
5. Van Goudoever A.P. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin. L.; Sydney. 1986. P. 216.
6. Савицький В.М. По поводу уголовно-процесуальних прав невинного на реабілітацію // Советское государство и право. - 1965. - № 9. - С. 48 - 56.
7. Безлепкин Б.Т. Возмещение имущественного вреда реабилитированному // Советское государство и право. - 1978. - № 4. - С. 103 - 113; Возмещение вреда причиненного судебными органами // Советское государство и право. - 1979. - № 1. - С. 76 - 80.
8. Кобляя Г.Н. О гарантиях реабилитации невинного // Советское государство и право. - 1972. - № 7. - С. 80 - 88.
9. Полякова М.Ф. Реабилитация невинных: гарантия чести и достоинства личности // Советское государство и право. - 1976. - № 10. - С. 121 - 124.
10. Бурлацький Ф.М. Загадка и урок Никколо Макиавелли М., 1977; Новое мышление М., 1988; Володин А.И., Карякин Ю.Ф. Чернышевский или Нечаев? М., 1976.
11. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. М., 1989; Медведев Р.Н. Они окружали Сталина. М., 1990; О Сталине и сталинизме // Знамя. 1989. № 1-4; Файнбург З.И. Не сотвори себе кумира... Сталинизм и культ личности: (Очерки истории) М., 1991; Рапопорт Я.Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года. М., 1988.
12. Лацис О. Термидор считает Блюмером // Знамя. 1989. № 5; Він же. Перелом: Опыт прочтения партийных документов. М., 1990; Померанц Г, Мамин вопрос // Век XX и мир. 1989. № 3; Клямкин И. Почему трудно говорить правду // Новый мир. 1989. № 2.
13. Табачник Д., Шаповал Ю. 0.1. Кириченко: історія однієї політичної долі. // Український історичний журнал. 1990. - № 5. - С. 87-97; Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна. // Український історичний журнал. 1992. № 1-2; Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 - 1985 рр. Львів. МП "Свобода". - 1992.
14. Баран В.К. Десталінізація в Україні: перша спроба. // Сучасність. - 1995. № 11. - С. 106-117; Україна 1950 - 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів. Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України. 1996; він же. Правляча верхівка в Україні у 1950 - 1960-ї роки. // Сучасність. - 1997. № 7-8. - С. 104-118.
15. Кульчицький С.В. Спроба реформ (1956 - 1964) . // Український історичний журнал. 1999. - № 2-4.
16. Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму // Історія в школах України. - 2001. № 1. - С. 12-16; Шевельов Ю. У довгій черзі проблеми реабілітації. // Київ. - 1991. № 12. - С. 72-76; Уманець О. Початок "десталінізації" на Чернігівщині. // Сіверянський літопис. - 2001. № 3. - С. 96-100; Авраменко Л. Про політичну реабілітацію жертв політичних репресій в Україні. // Історія в школі. - 2001. № 11-12. - С. 43-46; Бажан О., Данилюк Ю. XX з'їзд КПРС в долі кримських татар. // Початок десталінізації в Україні. Матеріали "круглого столу". - К.: Інститут історії України НАН України. 1997. - С. 121-129.